

ΤΟ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΚΟΜΜΑ ΩΣ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ (ΣΤΟ ΙΔΙΩΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ)*

Κωνσταντίνος Δ. Παναγόπουλος
Αν. Καθηγητής Νομικής Σχολής ΔΠΘ

I. Οι απόψεις της θεωρίας

1. Αναγόρευση του κόμματος, ερμηνευτικά, σε νομικό πρόσωπο

α. Καίρια και παραστατικά είχαν τεθεί¹ προ πολλών ετών τα ακόλουθα ερωτήματα αναφορικά με τα πολιτικά κόμματα:

Τί σημαίνει πολιτικό κόμμα στη συνείδηση του συναλλασσόμενου μ' αυτό τρίτου; Ο ιδιοκτήτης που μισθώνει ή μεταβιβάζει λ.χ. με πώληση το ακίνητό του στο πολιτικό κόμμα ή ακόμα εκείνοι που προσέρχονται να εργαστούν στο πολιτικό κόμμα, το αναγνωρίζουν ή όχι σαν αυθύπαρκτο και νομικά υπόλογο στις συναλλαγές; Και αν στη συνείδησή τους λειτουργεί σαν τέτοιο, ποιες οι τυπικές διασφαλίσεις τους²; Σε περίπτωση δε συνάψεως τέτοιας συμβάσεως μεταξύ των οργάνων του κόμματος και τρίτου, σε βάρος ποίου θα εκτελεστεί η ενδεχόμενη κατανηφιστική απόφαση, όταν προκύψει ιδίως περιουσιακού αντικειμένου διαφορά; Και ο συνδεόμενος με εργασιακή σχέση μισθωτός στο κόμμα, εναντίον ποίου θ' ασκήσει οποιοδήποτε δικαίωμα που πηγάζει από την ιδιότητά του σαν εργαζόμενου³; «Με άλλα λόγια, το πολιτικό κόμμα αποκτά απ' ευθείας δικαιώματα και φέρει τις υποχρεώσεις του χωρίς τη μεσολάβηση τρίτων, δηλ. έχει δική του προσωπικότητα ή όχι⁴;», αναρωτήθηκε ο *X. Κεφάλας*, σπεύδοντας να διευκρινίσει ότι «η προσωπικότητα εδώ ταυτίζεται με την ικανότητα δικαίου⁵».

β. Με τα ανωτέρω ερωτήματα, και με τη διευκρίνιση που συνόδευε το τελευταίο από αυτά, διαφαινόταν μάλλον ως προφανής η κατάληξη - απάντηση του *X. Κεφάλου* (κατάφαση δηλαδή της νομικής προσωπικότητας των κομμάτων), στηριγμένη στην, επίσης εμφανή, πεποίθησή του ότι αυτή η κατάληξη υπαγορεύεται από την ανάγκη αναγνώρισεως ικανότητας δικαίου στα πολιτικά

* Προδημοσίευση από τον Τιμητικό Τόμο *B. Αντωνόπουλου*, ο οποίος από την αρχή της επιστημονικής του παρουσίας αντιμετώπισε το ζήτημα μορφωμάτων στερούμενων νομικής προσωπικότητας, στη μελέτη του «Ενώσεις προσώπων χωρίς νομική προσωπικότητα» (*Αρμενόπουλος Επιστ. Επετηρ.* 3, 1982) και ειδικά για τα πολιτικά κόμματα είχε επισημάνει ότι «απαρτίζουν οντότητες ξέχωρες και πάνω από τα συγκεκριμένα μέλη τους» (ο.π. σελ. 190 σημ. 18).

1. Από τον *X. Κεφάλου*, Η νομική φύση του πολιτικού κόμματος *ΕλΔ* 22 (1981) σελ. 406 επ.
2. *X. Κεφάλου*, π. σελ. 409.
3. *X. Κεφάλου*, π. σελ. 410.
4. *X. Κεφάλου*, π. σελ. 409.
5. *X. Κεφάλου*, π. σελ. 409 σημ. 63.

κόμματα.

Συγκεκριμένα, ο *X. Κεφάλας* κατέληξε μεν στην παραδοχή⁶ ότι (παρά την έλλειψη τότε νομοθετικής προβλέψεως) το πολιτικό κόμμα αποκτούσε νομική προσωπικότητα από και δια της καταθέσεως από τον Αρχηγό του κόμματος στον Άρειο Πάγο της δηλώσεως του ν.δ. 59/1974, αλλά αισθάνθηκε ταυτόχρονα την ανάγκη να τονίσει ότι πρόκειται για «άλλης μορφής και άλλης προέλευσης νομικό πρόσωπο από τα καθιερωμένα⁷».

Με την (αξιέπαινα) τολμηρή πρώτη από τις ανωτέρω παραδοχές του ο *X. Κεφάλας* έκανε ένα βήμα προς την σωστή κατεύθυνση, αλλά αυτό ήταν «πολύ» μεγάλο κατ' ακρίβειαν δηλαδή μεγαλύτερο από το αναγκαίο και επιτρεπτό⁸, υπερακοντίζοντας (με την αναγνώριση νομικής προσωπικότητας) το ζητούμενο (που ήταν και είναι η ύπαρξη ικανότητας δικαίου και νομικής δράσεως του πολιτικού κόμματος), δέσμιος προδήλως και αυτός της (παραδοσιακής) αντιλήψεως που ταυτίζει τις έννοιες «προσωπικότητα» και «ικανότητα (ή υποκείμενο) δικαίου», θεωρώντας ότι η δεύτερη διέρχεται αναγκαίως από την πρώτη. Ότι αυτή η παραδοχή, ως κανόνας, γνωρίζει εξαιρέσεις σε ορισμένες οντότητες, μεταξύ των οποίων και το πολιτικό κόμμα, εξηγείται παρακάτω (στην παρ. III).

Η επόμενη παραδοχή του (περί νομικού προσώπου *αλλιώτικου* από τ' άλλα) σε συνδυασμό με την επισήμανσή του ότι ο εξοπλισμός του πολιτικού κόμματος με νομική προσωπικότητα δεν προτείνεται από αυτόν παρά «μόνο σαν έκφραση της ικανότητας δικαίου⁹», επιτρέπει ωστόσο τη σκέψη ότι δεν θα θεωρούσε αναγκαία την προσφυγή στη λύση της «προσωπικότητας», αν υπέθετε¹⁰ ότι σε εξαιρετικές περιπτώσεις μορφωμάτων¹¹ είναι νοητή και δίχως αυτήν η ύπαρξη ικανότητας δικαίου. Και για τον *X. Κεφάλας* δηλαδή το ζητούμενο (και επιθυμητό) φαίνεται να ήταν απλώς η αναγνώριση της ικανότητας δικαίου των πολιτικών κομμάτων (η αναγωγή τους δηλαδή σε *υποκείμενα* δικαίου), ενώ η αναγωγή τους (και) σε νομικά πρόσωπα παρίσταται ως κατ' αυτόν αναπόφευκτη προς το σκοπό αυτό.

6. *X. Κεφάλας*, π. σελ. 417.

7. *X. Κεφάλας*, π. σελ. 416. Βλ. και σελ. 417 σημ. 117 («ιδιόμορφος οργανισμός»).

8. Ότι δεν επιτρέπεται απόκλιση από τις απολύτως αναγκαίες για την ασφάλεια του δικαίου, θεμελιώδεις για τα ν.π. αρχές του *numerus clausus* και της δημοσιότητας των νομοθετικά προβλεπόμενων τύπων ν.π., βλ. (ειδικά για οντότητες όπως αυτές που εξετάζονται εδώ) *Φ. Δωρή*, ΝοΒ 47, 229.

9. *X. Κεφάλας*, π. σελ. 411.

10. Η σκέψη αυτή ενισχύεται από την σχετική παραπομπή του, με την υποσημ. 77 (σελ. 411), στον *Fabrizius* (*Relativität der Rechtsfähigkeit* 1963 σελ. 31) και τον εντός εισαγωγικών προσδιορισμό της ικανότητας δικαίου ως ικανότητας ανθρώπου «ή μιας κοινωνικής ενότητας αναγνωρισμένης σαν νομικό *υποκείμενο* (σημ.: όχι αναγκαίως *πρόσωπο*) να μπορεί να συμπεριφέρεται με νομική αποτελεσματικότητα».

11. Όπως αυτά που ενδεικτικώς απαριθμούνται από τον *K. Παναγόπουλο*, «Οιονεί νομικά πρόσωπα» σε *Liber amicorum* Φίλιππου Δωρή σελ. 631 επ. = *Digesta* 2009 σελ. 11 επ.

Ενδιαφέρον εμφανίζει ο τρόπος της συστηματικής προσεγγίσεως του ζητήματος της νομικής φύσεως των πολιτικών κομμάτων, όπως επιχειρήθηκε από τον Χ. Κεφάλα, και κρίνεται γι' αυτό σκόπιμη η εγγύτερη ενασχόληση και παρουσίαση των σκέψεών του στη συνέχεια.

γ. Ως αφετηρία του προβληματισμού τέθηκε λοιπόν η ορθή διαπίστωση ότι το πολιτικό κόμμα είναι μια διαρκής ένωση πολιτών με συγκεκριμένο πλαίσιο στόχων που απαιτεί μια στοιχειώδη οργάνωση προκειμένου να ανταποκριθεί η λειτουργία της στις επιδιώξεις του¹². Συνεπώς το πλαίσιο οργανωτικής λειτουργίας των πολιτικών κομμάτων προϋποθέτει στέρεες οργανικές δομές, νομικά διασφαλισμένες, έτσι ώστε να ανταποκρίνεται στις νομικές συναλλαγές χωρίς να δημιουργείται πρόβλημα λειτουργίας, πράγμα που απαιτεί δυνατότητα νομικής καλύψεως και διασφαλίσεως των ενεργειών και των συναλλαγών του¹³.

Ακολούθως παρατέθηκαν από τον Χ. Κεφάλα οι (τότε ισχύουσες) νομοθετικές διατάξεις του Συντάγματος, του Κανονισμού της Βουλής, της εκλογικής νομοθεσίας και κυρίως του ν.δ. 59/1974 «περί συστάσεως και επαναλειτουργίας πολιτικών κομμάτων» σε μια προσπάθεια, από το πλέγμα των ρυθμίσεων αυτών, να εξαχθεί κάποιο πόρισμα για τη μορφή και λειτουργία του πολιτικού κόμματος υπό το πρίσμα όχι του δημόσιου, αλλά του αστικού δικαίου και ειδικότερα σε σχέση με το ζήτημα της ικανότητας δικαίου¹⁴.

Εξάιρονται λοιπόν στοιχεία όπως το έμβλημα, το όνομα και η λειτουργία οργάνων του κόμματος που το ανάγουν σε κάτι περισσότερο από απλή ένωση προσώπων, σε αυθύπαρκτο, οργανωμένο πολιτικό σχηματισμό, δηλαδή σε αυτοτελή νομική οντότητα με ιδίαν βούληση και δράση¹⁵. Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στη δήλωση του άρθρου 37.1 π.δ. 650/1974 και του άρθρου 2 ν.δ. 59/1974, κατατιθέμενη από τον αρχηγό ή τη διοικούσα επιτροπή του κόμματος στον Άρειο Πάγο, ως μια τυπική ενέργεια ανάλογη με τη διαδικασία δημοσιότητας που προβλέπεται για τα υπό ίδρυση νομικά πρόσωπα¹⁶.

Εξάλλου, επισημάνθηκε¹⁷ ότι η επιτυχία των στόχων του πολιτικού κόμματος δεν διασφαλίζεται από μόνη την ελευθερία ιδρύσεώς του και την οριοθέτηση της δράσεώς του, αλλά (όπως σε κάθε «συσσωμάτωση») προσ απαιτείται αφενός

12. Χ. Κεφάλας, π. σελ. 322.

13. Χ. Κεφάλας, π. σελ. 323.

14. Χ. Κεφάλας, π. σελ. 324 επ.

15. Χ. Κεφάλας, π. σελ. 328. Πρβλ. σχετικά και Γ. Δρόσο, Η νομική θέση των πολιτικών κομμάτων στην Ελλάδα 1982 σελ. 28, που υποστηρίζει ότι ναί μεν συνιστά το κόμμα μια ένωση ανθρώπων, διαφέρει όμως από ένα απλό άθροισμά τους κατά το ότι ανυψώνεται σε «ενιαία οντότητα με υπόσταση –σχετικός αλλά σαφής– ανεξάρτητη από τους συγκεκριμένους ανθρώπους που βρίσκονται στο εσωτερικό» του.

16. Χ. Κεφάλας, π. σελ. 326 επ. και 417.

17. Χ. Κεφάλας, π. σελ. 329-330.

κάποια μορφή εσωτερικής οργανώσεως («προωθημένο οργανωτικό σχήμα με επιχειρησιακή συγκρότηση») που, αφετέρου, θα καθιστά εφικτή την εξωτερίκευση της λειτουργίας του κόμματος με δράσεις όπως λ.χ. η έκδοση εντύπων, η εξασφάλιση χώρων για τις κατά καιρούς εκδηλώσεις, αλλά και τη στέγαση των γραφείων του κ.λπ. Υπό το πρίσμα αυτό χαρακτηρίστηκε (ορθά) ως «θεσμικά ανορθόδοξη»¹⁸, πλήττουσα την αυτοτελή νομική ύπαρξη του κόμματος η τακτική μισθώσεως ακινήτων στο όνομα του αρχηγού κόμματος με χρήση, από στελέχη της τοπικής οργανώσεως, σχετικού πληρεξουσίου και τονίστηκε ότι κανένα φυσικό πρόσωπο, αρχηγός ή στέλεχος, δεν μπορεί (δεν πρέπει) «να δεχθεί το βάρος των έννομων συνεπειών της δράσης και λειτουργίας» του κόμματος¹⁹.

δ. Η επισήμανση αυτή είναι ασφαλώς ορθή. Όμως δεν οδηγεί αναγκαιώς στην παραδοχή ότι με την αναφερόμενη μεθόδευση επιβεβαιώνεται η απουσία αυτοτελούς ύπαρξης του κόμματος²⁰ ούτε ότι μόνη οδός αποφυγής της ανορθόδοξης αυτής τακτικής θα ήταν η ερμηνευτική αναγόρευση του κόμματος σε νομικό πρόσωπο με τον τρόπο που υποστηρίζει ο *X. Κεφάλας*. Η ενδεδειγμένη δογματικά και πρακτικά λύση εκτίθεται παρακάτω²¹, μετά την ανασκόπηση των λοιπών θεωρητικών απόψεων και των θέσεων της νομολογίας.

2. Το κόμμα ως ένωση προσώπων δίχως νομική προσωπικότητα

α. Σε επίπεδο μονογραφικής ενασχολήσεως με τη νομική φύση των πολιτικών κομμάτων, από τα δύο γνωστά έργα το ένα²² προσεγγίζει το ζήτημα από τη σκοπιά του Συνταγματικού Δικαίου σε σχέση δηλ. με την πολιτική δράση του κόμματος και όχι υπό το πρίσμα της συναλλακτικής του δραστηριότητας, που ενδιαφέρει εδώ, και πάντως καταλήγει στη θέση²³ ότι τα πολιτικά κόμματα δεν είναι ενώσεις του ιδιωτικού, αλλά του συνταγματικού δικαίου, στερούμενα μεν νομικής προσωπικότητας, με ικανότητα όμως δικαίου «κατά το δημόσιον δίκαιον, ανεξάρτητον της κατά το ιδιωτικόν δίκαιον τοιαύτης».

β. Η άλλη μονογραφία²⁴ εξετάζει, μεταξύ άλλων, και την «ανάγκη να δρα (το κόμμα) και σαν *fiscus*»²⁵. Επισημαίνεται εκεί ότι τα κόμματα «αναπτύσσουν την οικονομική δραστηριότητα που είναι απαραίτητη για να προσπορίζονται τα

18. *X. Κεφάλας*, π. σελ. 331 σημ. 59.

19. *X. Κεφάλας*, π. σελ. 331.

20. Όπως αντίθετα πιστεύει ο *X. Κεφάλας*, π. στην εκεί σημ. 59.

21. Βλ. παρ. III.

22. *A. Δημητρόπουλος*, Η συνταγματική θέσις των πολιτικών κομμάτων 1974.

23. *A. Δημητρόπουλος*, π. σελ. 203-204.

24. *Γ. Δρόσος*, Η νομική θέση των πολιτικών κομμάτων στην Ελλάδα 1982.

25. *Γ. Δρόσος*, π. σελ. 280 και επ.

απαραίτητα για την οργάνωση και τη λειτουργία τους υλικά μέσα²⁶... έτσι τα κόμματα μπορούν να έχουν την κυριότητα κινητής ή ακίνητης περιουσίας, όπως λ.χ. οικημάτων για τη στέγαση των γραφείων τους²⁷». Διευκρινίζεται πάντως ότι η οικονομική - επιχειρηματική δραστηριότητα του κόμματος δεν επιτρέπεται να εκτραπεί σε κερδοσκοπική κατατείνοντας σε αύξηση της προσωπικής περιουσίας των μελών του, αλλά μόνο στον προσπορισμό υλικών μέσων για την πολιτική δραστηριότητά του²⁸ που απαιτεί δαπάνες για τη λειτουργία των γραφείων, τη μισθοδοσία, τα έξοδα εκδόσεως εντύπων κ.λπ.²⁹

Παρατηρείται, περαιτέρω, ότι το κόμμα ως φορέας δικαιωμάτων (όπως τα αναφερόμενα), είναι υποκείμενο και του συνταγματικού δικαιώματος για παροχή δικαστικής προστασίας (Σ. 20.1), αφού τα κόμματα «εάν δεν αποτελούσαν υποκείμενα και των δικονομικών συνταγματικών δικαιωμάτων, θα κινδύνευαν να μείνουν χωρίς περιεχόμενο τα ουσιαστικά τους δικαιώματα³⁰».

Με άλλα λόγια, στο πλαίσιο αυτής της απόψεως, ουσιαστικά αναγνωρίζεται ικανότητα δικαίου και διαδίκου στο κόμμα ως ένωση προσώπων, που στερείται μεν νομικής προσωπικότητας, αλλά «διαφέρει από ένα απλό άθροισμα ανθρώπων κατά το ότι αίρεται σε ενιαία οντότητα, με υπόσταση ανεξάρτητη από τους ανθρώπους που βρίσκονται στο εσωτερικό της ... οργανωμένη ... και με όργανα λήψης και εκτέλεσης αποφάσεων³¹».

γ. Τέλος, ο *Κ. Μπέης*³² υποστήριξε, ότι μολονότι τα κόμματα στερούνται νομικής προσωπικότητας (σημ.: ο ν. 3023/2002 δεν είχε ακόμη ψηφιστεί), εντούτοις έχουν ικανότητα δικαίου και διαδίκου, αφού το άρθρο 29 Σ αναγνωρίζει τόσο το δικαίωμα ιδρύσεως και λειτουργίας τους όσο και τη δυνατότητα οικονομικής ενισχύσεώς τους από τον κρατικό προϋπολογισμό.

3. Το πολιτικό κόμμα μετά το ν. 3023/2002

α. Η παρ. 6 του άρθρου 29 ν. 3023/2002 ορίζει ότι: «Το πολιτικό κόμμα αποκτά με την ίδρυσή του νόμική προσωπικότητα για την εκπλήρωση της συνταγματικής αποστολής του». Για δε την ίδρυσή του, σύμφωνα με τις παραγράφους 1 & 2 του ίδιου άρθρου, απαιτείται κατάθεση στον Εισαγγελέα του Αρείου Πάγου δηλώσεως με την οποία αφενός γνωστοποιούνται το όνομα, το έμβλημα και η έδρα του κόμματος και αφετέρου υποβάλλεται το καταστατικό ή ιδρυτική διακήρυξη με τις

26. *Γ. Δρόσος*, π. σελ. 281.

27. *Γ. Δρόσος*, π. σελ. 282.

28. Ο.π.

29. *Γ. Δρόσος*, π. σελ. 366.

30. *Γ. Δρόσος*, π. σελ. 284.

31. *Γ. Δρόσος*, π. σελ. 28.

32. Σχόλιο στην απόφαση ΑΠ 360/1994 ΔΙΚΗ 26 σελ. 289 αρ. 3. Επίσης σε *Κ. Μπέης* [Καλαβρός - Σταματόπουλος], Δικονομία Ιδιωτικών Διαφορών 1999 σελ. 298-299.

υπογραφές 200 τουλάχιστον πολιτών.

β. Κατά μίαν άποψη³³, με την ανωτέρω νομοθετική ρύθμιση, το πολιτικό κόμμα συνιστά πλέον νομικό πρόσωπο (ιδιωτικού μάλιστα δικαίου, όχι δημοσίου) «όπως όλα τα άλλα αντίστοιχα νομικά πρόσωπα σωματειακής μορφής».

γ. Κατ' άλλην όμως άποψη³⁴, πρόκειται για ιδιότυπη *sui generis* νομική προσωπικότητα αποκλειστικώς συνυφασμένη με την εκπλήρωση της συνταγματικής αποστολής των κομμάτων.

δ. Η προσέγγιση αυτή, που μεταθέτει ερμηνευτικά το βάρος στη φράση «για την εκπλήρωση της συνταγματικής αποστολής του κόμματος» (άρα, για μια δραστηριότητα που δεν συναρτάται άμεσα με την αποστολή αυτή, το πολιτικό κόμμα δεν έχει νομική προσωπικότητα;) ³⁵, πλησιάζει την ορθή ερμηνεία που επιχειρείται από την τρίτη άποψη³⁶, κατά την οποία παρά το γράμμα της κρίσιμης διατάξεως, ουσιαστικά ο νομοθέτης θέλησε απλώς να απονείμει στο κόμμα *ικανότητα δικαίου* και *νομικής δράσεως* στην έκταση και στο μέτρο που είναι απαραίτητη για την εκπλήρωση της συνταγματικής του αποστολής, όπως εξηγείται παρακάτω (παρ. ΙΙΙ).

II. Η θέση της νομολογίας

1. Εισαγωγή

Το ζήτημα της νομικής φύσεως των πολιτικών κομμάτων απασχόλησε τα δικαστήρια και των τριών δικαιοδοτικών κλάδων με ποικίλες αφορμές. Συγκεκριμένα, ενώπιον ποινικών δικαστηρίων παριστάμενα ως πολιτικώς ενάγοντες ορισμένα κόμματα ή και στελέχη τους επεδίωξαν την χρηματική τους ικανοποίηση για ηθική βλάβη που υπέστησαν από την παράνομη συμπεριφορά των κατηγορουμένων. Τα πολιτικά δικαστήρια κλήθηκαν να αποφανθούν επί ζητημάτων όπως εάν το κόμμα έχει ικανότητα να κληρονομεί εκ διαθήκης ή να συνάψει μίσθωση και να εναχθεί για έξωση και, τέλος, από τα διοικητικά δικαστήρια το Συμβούλιο της Επικρατείας αντιμετώπισε το ζήτημα της ικανότητας διαδίκου των πολιτικών κομμάτων επί αιτήσεων ακυρώσεως διοικητικών πράξεων. Ειδικότερα:

2. Νομολογία ποινικών δικαστηρίων

α. Το Εφετείο Αθηνών με την απόφαση 796/1961³⁷ έκρινε για τα πολιτικά κόμματα ότι «διάταξις νόμου απευθείας αναγνωρίζουσα εις αυτά νομικήν

33. Κλ. Ρούσσοσ, Δίκαιο νομικών προσώπων – *Liber amicorum* Φ. Δωρή 2009 σελ. 70-71.

34. Πλειοψηφία 411/2006 σε ΝΟΜΟΣ (τράπεζα πληροφοριών).

35. Αναρωτιέται, εύλογα, ο Στ. Κουτσομπίνας παρακάτω στη σημ. 71.

36. Κ. Παναγόπουλος, *Digesta* 2009 σελ. 15 επ. = *Liber amicorum* Φ. Δωρή 2009 σελ. 635 επ.

37. Δημοσιευμένη στα ΠοινΧρ ΙΑ (1961) σελ. 603 επ.

προσωπικότητα δεν υφίσταται. Ούτε προκύπτει πρόθεσις του νομοθέτου εμμέσου τοιαύτης αναγνώρισεως των εκ των ποιουμένων λόγων περί αυτών (κομμάτων) διατάξεων του ισχύοντος εκλογικού νόμου και του κανονισμού της Βουλής», ώστε «το πολιτικόν κόμμα της ΕΔΑ ... δεν κέκτηται κατά τα προειρημένα νομικήν προσωπικότητα ... δεν συνεπώς δεν είναι φορέυς ιδίων δικαιωμάτων, αλλά ταύτα ανήκουσιν εις τα μέλη τους». Με το σκεπτικό δε αυτό δέχθηκε ότι νομιμοποιείται να παραστεί ως πολιτικός ενάγον σε ποινική δίκη για χρηματική ικανοποίηση ηθικής βλάβης ένα μέλος του κόμματος και όχι αυτό το ίδιο.

β. Αντίθετη ήταν η πρότασις του αντεισαγγελέως *Θ. Σκρέκα*³⁸, κατά τον οποίον «επί τη εκδοχή ότι τα πολιτικά κόμματα αποτελούν νομικά πρόσωπα υπό την ευρείαν έννοιαν, κατά τα άρθρα 61 του Αστικού Κώδικος και 11 του ισχύοντος (σημ.: τότε) Συντάγματος, τουθ' όπερ και ορθόν καθ' ημάς, αμέσως παθών εκ των ως είρηται αδικημάτων είναι το ως άνω κόμμα».

γ. Με την κρίση του Εφετείου Αθηνών συντάχθηκε το τριμελές πλημμελειοδικείο της Λάρισας με την (αδημοσίευτη) απόφαση 283/1977 και επέτρεψε την παράστασις πολιτικής αγωγής σε μέλος πολιτικού κόμματος (ΚΚΕ).

δ. Το εφετείο όμως της Λάρισας, κατόπιν εφέσεως κατά της ανωτέρω αποφάσεως του πλημμελειοδικείου, με την απόφαση 243/1977³⁹ έκρινε ότι τα πολιτικά κόμματα αποτελούν ενώσεις προσώπων που «αποκτούν νομικήν προσωπικότητα αφ' ής καταθέσουν δήλωσιν⁴⁰ της αναλήψεως υπ' αυτών πολιτικής δραστηριότητος εις τον εισαγγελέα του Αρείου Πάγου» και συνεπώς «νομιμοποιείται να παραστή εις την ποινικήν διαδικασίαν ως πολιτικός ενάγον το νομικόν πρόσωπον του ως άνω νομίμως ανεγνωρισμένου και ασκούντος πολιτικήν δράσιν κόμματος και να ζητήση χρηματικήν ικανοποίησιν λόγω ηθικής βλάβης».

ε. Το ποινικό Τμήμα του Αρείου Πάγου με την απόφαση 531/1980⁴¹ έκρινε μεν ότι «τα πολιτικά κόμματα μη υφισταμένης ρητής διατάξεως και μη τηρουμένων δι' αυτά των περί σωματείων διατάξεων δεν κέκτηνται νομικήν προσωπικότητα», αλλά «αποτελούν ενώσεις προσώπων προς επιδίωξιν σκοπού», προσέθεσε όμως ότι για την επίτευξιν του σκοπού αυτού «αναγνωρίζεται δικαίωμα οργανώσεως και δράσεως ... κατά δε την ανάπτυξιν της τοιαύτης δραστηριότητος και των συνεπειά ταύτης δημιουργουμένων σχέσεων (ως η μίσθωσις γραφείων, αιθουσών ομιλιών, αγορά επίπλων κ.λπ.) εις την ενάσκησιν των οικείων δικαιωμάτων και εκπλήρωσιν υποχρεώσεων τα πολιτικά κόμματα (ως ενώσεις προσώπων προς επιδίωξιν σκοπού) εκπροσωπούνται ... υπό του προς τούτο οριζομένου ως διαχειριστού των υποθέσεων των Προέδρου ή Γενικού Γραμματέως αυτών τόσον εις τας μετά των τρίτων σχέσεις

38. Βλ. ΠοινΧρ ΙΑ (1961) σελ. 604-605.

39. Δημοσιευμένη σε ΠοινΧρ ΚΖ σελ. 901 με σύμφωνες παρατηρήσεις *Ε. Καραμανώλη* και στο περιοδικό ΤοΣ 4 (1978) σελ. 217.

40. Την οποία προβλέπει το άρθρο 1 του ν.δ. 59/1974.

41. ΠοινΧρ Λ (1980) σελ. 740 και ΤοΣ 5 (1979) σελ. 627.

των όσον και επί δικαστηρίου». Τούτο δε, διότι οι διατάξεις των άρθρων 62 εδ. β' και 64 § 3 και 4 του ΚΠολΔ, με τις οποίες αναγνωρίστηκε σε ενώσεις προσώπων η ικανότητα διαδίκου παρισταμένων στο δικαστήριο δια του διαχειριστή τους, «συμπορεύονται προς τας εν συνδυασμό διατάξεις των άρθρων 107 και 756 ΑΚ, εξων προκύπτει ότι τας ανωτέρω ενώσεις εις τα έναντι τρίτων σχέσεις των αντιπροσωπεύει ο εταίρος (ή το μέλος αυτών) εφ' όσον δια της εταιρικής συμβάσεως επιτρέπη εις αυτόν η διαχείρισις», εν προκειμένω δε (στα πολιτικά κόμματα) κατά την ανωτέρω αρεοπαγίτικη απόφαση τέτοια διαχειριστική εξουσία (άρα εκπροσώπηση ενώπιον δικαστηρίου και έναντι τρίτων) έχουν ο Πρόεδρος ή ο Γενικός Γραμματέας του κόμματος.

Με αυτό το σκεπτικό ο Άρειος Πάγος δέχθηκε ότι για παράνομες ενέργειες που ζημίωσαν το κόμμα ΚΚΕ εσωτερικού και για χρηματική του ικανοποίηση λόγω ηθικής βλάβης, νομιμοποιείται να δηλώσει ενώπιον του ποινικού δικαστηρίου παράσταση, ως πολιτικώς ενάγων, ο Γραμματέας της Κεντρικής Επιτροπής του κόμματος αυτού, υπό την ιδιότητα του εκπροσώπου του («διαχειριστή» της ενώσεως προσώπων).

στ. Στη σχετική αγόρευση του ο αντεισαγγελέας του Αρείου Πάγου Κ. Σταμάτης⁴², με περιεκτική αναφορά στη διχονομία νομολογίας και θεωρίας επί του ζητήματος της νομικής φύσεως του πολιτικού κόμματος, κατέληξε ως εξής: «φρονούμεν ότι τα πολιτικά κόμματα παρ' ημίν παρά την ύπαρξιν του άρθρου 29 Σ. και του ν.δ. 59/1974, δεν κατέστησαν εισέτι νομικά πρόσωπα. Η κατά το άρθρον 61 ΑΚ νομική προσωπικότης δεν κτάται αυτοδικαίως εκ μόνης της συστάσεως ενώσεως προσώπων προς επιδίωξιν σκοπού τινος, έστω και συνταγματικώς κατοχυρωμένου, αλλά απαιτείται πάντοτε και νόμος, ρυθμίζων τα της λειτουργίας του ... συνεπώς, σήμερον, το γε νυν έχον, τα πολιτικά κόμματα συνιστούν παρ' ημίν μόνον ενώσεις του άρθρου 62 εδ. β' ΚΠολΔ».

3. Τα πολιτικά δικαστήρια

α. Από τη νομολογία των πολιτικών δικαστηρίων η απόφαση 4/1936 του Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης⁴³, που είναι και η παλαιότερη γενικά απόφαση για το κρίσιμο ζήτημα, αρνείται τη νομική προσωπικότητα στα πολιτικά κόμματα και απορρίπτει αγωγή του μισθωτή περί εξώσεως που στηρίχθηκε στην, κατά παράβαση σχετικού όρου του μισθωτηρίου, απαγορευμένη υπομίσθωση του μισθίου στο Εθνικό Λαϊκό κόμμα, με την αιτιολογία ότι τέτοια υπομίσθωση (στο στερούμενο νομικής προσωπικότητας κόμμα) ήταν νομικώς αδύνατη.

Ειδικότερα, στις αιτιολογίες της αποφάσεως επισημαίνεται ότι «πολιτικόν κόμμα δεν δύναται ν' αποτελέση νομικήν προσωπικότητα ει μη μόνον μετ' αναγνώρισιν

42. ΠοινΧρ Α (1980) σελ. 748-749.

43. ΕΕΝ Γ' σελ. 235.

αυτού ως σωματείου ... αντίθετον συμπέρασμα δεν δύναται να συναχθή εκ των εν ισχύι εκλογικών νόμων αναγνωρίζοντων την ύπαρξιν και δράσιν των πολιτικών κομμάτων ... εξ ουδεμιάς διατάξεως (των οποίων) συνάγεται, έστω και πόρρωθεν, πρόθεσις του νομοθέτου προς αναγνώρισιν νομικής προσωπικότητας εις τα πολιτικά κόμματα ... της υπό του νομοθέτου αρνήσεως νομικής προσωπικότητας ... μη αντικειμένης εις τας διατάξεις του άρθρ. 11 του Συντάγματος ... Τα πολιτικά κόμματα εισίν ενώσεις πολιτών ... δεν αποβλέπουσιν εις την σύστασιν ... ιδίου και ανεξαρτήτου των κατ' ιδίαν μελών υποκειμένου δικαιωμάτων και υποχρεώσεων, αλλ' εις την ανάδειξιν βουλευτών ... δι' ην ουδεμία ανάγκη συγκροτήσεως του κόμματος εις κεχωρισμένον των κατ' ιδίαν μελών υποκείμενον δικαιωμάτων και υποχρεώσεων του αστικού δικαίου».

β. Οι μεν πρώτες από τις παραδοχές αυτές (έλλειψη νομικής προσωπικότητας) αξίζουν επιδοκιμασίας. Δεδομένου όμως ότι η απόφαση του πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης εκδόθηκε σε διαφορά που αφορούσε υπομίσθωση σε πολιτικό κόμμα (πράγμα που έδινε έντονη αφορμή για γόνιμο προβληματισμό), οι τελευταίες παραδοχές του πρωτοδικείου μάλλον ξενίζουν, καθώς στον εκλογικό αγώνα για ανάδειξη βουλευτών (που κατά την απόφαση αποβλέπει το κόμμα) είναι προφανής η «ανάγκη» μισθώσεως χώρων για γραφεία και ομιλίες, συνακόλουθα δε (για τη σύναψη της) και η «ανάγκη» συγκροτήσεως του κόμματος σε ίδιον υποκείμενο (μισθωτικών) δικαιωμάτων και υποχρεώσεων, αντίθετα προς τις παράδοξες τελευταίες παραδοχές της αποφάσεως, που την οδήγησαν στην καθόλου ικανοποιητική, και ανεπιεική για τον ενάγοντα εκμισθωτή, λύση της απορρίψεως της εξωστικής αγωγής, παρά την σύναψη από τον μισθωτή απαγορευμένης υπομίσθωσης προς το Έθνικό Λαϊκό κόμμα, με την αιτιολογία ότι τέτοια υπομίσθωση είναι νομικώς αδύνατη. Κατ' αποτέλεσμα αυτό σημαίνει ότι το κόμμα παραμένει τελικά στη χρήση του μισθίου⁴⁴ και ο εκμισθωτής που θα επιτύγχανε άλλως την έξωση (αν το κόμμα, παρά την έλλειψη νομικής προσωπικότητας, είχε θεωρηθεί ικανό να δρα νομικά⁴⁵ υποκείμενο γενικά δικαιωμάτων και υποχρεώσεων, άρα και μισθωτικών εκ της υπομίσθωσης), υφίσταται αυτός τις συνέπειες της παραδοχής του δικαστηρίου ότι η έλλειψη νομικής προσωπικότητας του κόμματος σημαίνει πως αυτό δεν μπορεί να είναι υποκείμενο δικαιωμάτων και υποχρεώσεων «της υπομίσθωσης ούσης νομικώς αδυνάτου». Πρακτικά δηλαδή η «νομικά αδύνατη» υπομίσθωση καθίσταται έτσι αποτελεσματικότερη για το στερούμενο προσωπικότητας κόμμα - υπομισθωτή από ό,τι η υπομίσθωση προς ένα

44. Η απόφαση καταλήγει ότι τότε μόνο θα ευδοκίμουσε η εξωστική αγωγή, αν υπήρχε όρος στο μισθωτήριο που απαγόρευε με ποινή εξώσεως τη χρησιμοποίηση του μισθίου από τον μισθωτή ως τόπου εκλογικών συγκεντρώσεων ή ως εκλογικού γραφείου.

45. Με την έννοια που προσδίδει στην «ικανότητα νομικής δράσεως» ο *Ελ. Καστήσιος* παρακάτω στη σημ. 65.

πρόσωπο, φυσικό ή νομικό, που δεν θα απέφευγε στην έξωσή του (λόγω απαγορεύσεως της υπομισθώσεως με το μισθωτήριο).

γ. Το Μονομελές Πρωτοδικείο Λαρίσης με την απόφαση 131/1988⁴⁶ χαρακτηρίζει τα πολιτικά κόμματα ως «ιδιόμορφα» νομικά πρόσωπα «με τη γενική πάντως ικανότητα δικαίου των εν γένει νομικών προσώπων».

Την παραδοχή αυτή στηρίζει εν πρώτοις το δικαστήριο στη σκέψη, ότι σειρά νομοθετικών διατάξεων αντιμετωπίζει τα κόμματα ως φορείς δικαιωμάτων και υποχρεώσεων. Ειδικότερα, το άρθρο 4 παρ. 3 του ν. 1443/1984 (περί δημοσιεύσεως ισολογισμού εσόδων και εξόδων των κομμάτων) κάνει λόγο για κινητή και ακίνητη περιουσία των κομμάτων (άρα προϋποθέτει την δυνατότητα κόμματος να έχει δικαίωμα κυριότητας, ακόμη και επί ακινήτου), για δάνεια ή δωρεές προς αυτό, πράγμα που προϋποθέτει ικανότητά του να συνάπτει τέτοιες δικαιοπραξίες, για εισόδημα από μερίσματα κ.λπ. Εξάλλου, κατά το άρθρο 15 παρ. 1 του ν.δ. 118/1973 απαλλάσσονται από τον φόρο κληρονομίας τα πολιτικά κόμματα, άρα αυτά θεωρούνται από το νομοθέτη ικανά να κληρονομούν εκ διαθήκης. Από αυτές τις διατάξεις, αλλά και από το άρθρο 29 Σ και το ν.δ. 59/1974, συνάγει το πρωτοδικείο τη «βούληση του συνταγματικού και κοινού νομοθέτη να αναχθούν τα κόμματα σε υποκειμένα οικονομικής ελευθερίας, ειδικότερα της ιδιοκτησίας, και ν' απονεμηθεί σ' αυτά γενική ικανότητα ενεργείας ... που μόνο με τη θεώρησή τους ως νομικών προσώπων μπορεί να δικαιολογηθεί».

Στην παραδοχή του αυτή θεωρεί το πρωτοδικείο, εκ δευτέρου, ότι «συνηγορεί η συνδρομή τόσο της διαπίστωσης των κύριων χαρακτηριστικών της νομικής προσωπικότητας (απονομή ικανότητας ενεργειών ιδίω ονόματι ... αλλά και ονόματος και εμβλήματος) όσο και η ύπαρξη διαδικασίας που διασφαλίζει τη δημοσιότητα στο ιδρυόμενο πολιτικό κόμμα» και η οποία συνίσταται «στην κατάθεση της δήλωσης του άρθρου 1 ν.δ. 59/1974 στον εισαγγελέα του Αρείου Πάγου».

4. Νομολογία διοικητικών δικαστηρίων

Από τα διοικητικά δικαστήρια, τέλος, το Συμβούλιο της Επικρατείας αντιμετώπισε το ζήτημα της νομικής φύσεως των κομμάτων αναφορικά με την ικανότητά τους να είναι διάδικοι, δηλαδή αν ασκείται παραδεκτά ενώπιόν του αίτηση ακυρώσεως κατά το άρθρο 47 παρ. 1 του ν. 170/1973 που ορίζει ότι «εις άσκησιν αιτήσεως ακυρώσεως δικαιούται ο ιδιώτης ή το νομικόν πρόσωπον...».

α. Σχετικώς η απόφαση ΣτΕ 2145/1979⁴⁷ έκρινε κατά πλειοψηφία ότι «δεν προκύπτει νομοθετική πρόθεση απαγορεύσεως των κομμάτων εις νομικά πρόσωπα υπό την γενικὴν έννοιαν την συναντώμενην εις την λοιπήν νομοθεσίαν και

46. ΝοΒ 1989 σελ. 608.

47. ΤοΣ 5 (1979) σελ. 601 επ.

επαναλαμβανομένην εις το άρθρον 47 παρ. 1 ν. 170/73»⁴⁸, αν και πάντως από νομοθετικές διατάξεις (του Συντάγματος, της εκλογικής νομοθεσίας, του Κανονισμού της Βουλής και άλλων νομοθετημάτων) προκύπτει ότι «τα κόμματα αναγνωρίζονται ως θεσμός εν τω δημοσίω δικαίω, καθίστανται υποκείμενα των εις τας παρατεθείσας διατάξεις μνημονευομένων ειδικών δικαιωμάτων και υποχρεώσεων και παρέχεται εις αυτά ικανότης δηλώσεως βουλήσεως μέσω οργάνων αυτών εις τας συγκεκριμένας περιπτώσεις τας προβλεπομένας υπό των ανωτέρω διατάξεων»⁴⁹.

β. Κατά τη μειοψηφία όμως δύο μελών του δικαστηρίου «εκ του ότι το κόμμα δια των ανωτέρω διατάξεων καθίσταται ρητώς υποκείμενον δικαιωμάτων και υποχρεώσεων δημοσίου δικαίου εις τας συγκεκριμένας περιπτώσεις, συνάγεται ότι αναγνωρίζεται εις αυτό ιδιομόρφου φύσεως νομική προσωπικότης»⁵⁰.

γ. Στην σχετική εισήγησή του ο Σύμβουλος *Κ. Κακούρης* διέλαβε τις ακόλουθες σκέψεις: «τα πολιτικά κόμματα δεν είναι νομικά πρόσωπα με την κλασσική έννοια των ν.π.δ.δ. ή ιδ.δ.» αλλά ούτε και «απλές ενώσεις προσώπων του ΚΠολΔ 62 και 64 παρ. 3», αλλά είναι «ιδιόμορφος νομικός θεσμός που δεν μπορεί να καταταγεί σε μια από τις καθιερωμένες έννοιες»⁵¹. Η θέση αυτή υπαγορεύεται «από την όλη εποπτεία των διατάξεων του Σ⁵² και των νόμων» με τις οποίες τα πολιτικά κόμματα «ορίζονται υποκείμενα ωρισμένων δημοσίου δικαίου δικαιωμάτων και υποχρεώσεων»⁵³.

δ. Αξιοπρόσεκτος είναι ο περαιτέρω προβληματισμός του εισηγητή στο αν πρέπει να διευρυνθεί τόσο πολύ η έννοια του νομικού προσώπου, ώστε να θεωρηθεί τέτοιο κάθε μόρφωμα (εν προκειμένω, ένωση προσώπων) στο οποίο «απονέμει ο νόμος την ικανότητα να είναι φορέυς έστω και λίγων και ακριβώς προσδιορισμένων δικαιωμάτων και υποχρεώσεων»⁵⁴. Η (ορθά) αρνητική απάντησή του, με το επιχείρημα ότι σημαντικότερο από τέτοια εννοιοκρατικά διλήμματα είναι το πρακτικά ουσιώδες ζήτημα, αν πρέπει να δεχτούμε ότι μπορούν τα κόμματα να είναι υποκείμενα και άλλων δικαιωμάτων και υποχρεώσεων και μέχρι ποια έκταση, συμπληρώνεται με την πειστική στο ζήτημα αυτό θέση του «ότι τα κόμματα μπορούν να είναι υποκείμενα και ωρισμένων άλλων δικαιωμάτων (άρα και αντίστοιχων υποχρεώσεων) εφ' όσον αυτά είναι αναγκαία για την εκπλήρωση του σκοπού τους και εφ' όσον είναι μέσα στο από το Σύνταγμα καθοριζόμενο πλαίσιο

48. ΤοΣ 5 (1979) σελ. 603 α' στήλη.

49. ΤοΣ 5 (1979) σελ. 602 β' στήλη.

50. ΤοΣ 5 (1979) σελ. 603 β' στήλη.

51. ΤοΣ 5 (1979) σελ. 615 α' στήλη.

52. Ιδίως του άρθρου 29 παρ. 2 που «καθιστά το κόμμα υποκείμενο ενός δικαιώματος (να λάβει οικονομική ενίσχυση) και μιας υποχρεώσεως (για δημοσιότητα των δαπανών του)». Βλ. ΤοΣ 5 (1979) σελ. 613 β' στήλη.

53. ΤοΣ 5 (1979) σελ. 614 β' στήλη.

54. ΤοΣ 5 (1979) σελ. 615 α' στήλη.

της κινήσεως του κόμματος μέσα στη λειτουργία της Δημοκρατίας⁵⁵», χωρίς αυτή η παραδοχή να συνδέεται αναγκαίως με την αναγωγή των κομμάτων σε νομικά πρόσωπα. Αντιθέτως μάλιστα τονίζεται στην εισήγηση⁵⁶ ότι «η έλλειψη νομικής προσωπικότητας που εγινόταν από παλαιότερα δεκτή από τους συγγραφείς και τη νομολογία, εξακολουθεί να είναι η ορθή άποψη και σήμερα».

Αποφασιστικό ερμηνευτικό κριτήριο για την τοποθέτηση αυτή του εισηγητή, όπως τόνισε και ο ίδιος⁵⁷, είναι η παραδοχή διεθνώς της ανάγκης εξασφάλισης της ελευθερίας των κομμάτων, στην οποία αναγκαίως συνιστά περιορισμό κάθε ρύθμιση για την οργάνωση και τη δράση τους και από την οποία συνεπώς ορθά το Σύνταγμα και ο κοινός νομοθέτης ενσυνείδητα απέχουν⁵⁸.

ε. Η Ολομέλεια του ΣτΕ⁵⁹ έκρινε ότι τα πολιτικά κόμματα θεωρούνται μεν ως νομικά πρόσωπα κατά την έννοια του άρθρου 47 παρ. 1 ν. 170/1973, για να δεχθεί ότι έχουν ενώπιόν του ικανότητα διαδίκου και μπορούν να ασκούν αίτηση ακυρώσεως, διευκρίνισε όμως ότι ο όρος «νομικό πρόσωπο» στην ανωτέρω διάταξη διαφέρει (είναι ευρύτερος) από αυτόν του Αστικού Κώδικα και άλλων νομοθετημάτων. Συγκεκριμένα η Ολομέλεια δέχθηκε ότι η διάταξη αυτή (ν. 170/73 47.1) «παρέχουσα το δικαστήριο προς άσκηση αιτήσεως ακυρώσεως εις τα φυσικά και νομικά πρόσωπα, δεν περιορίζεται μόνον εις ταύτα, ως απαριθμούνται εις τον Αστικό Κώδικα ή κατονομάζονται ρητώς ως τοιαύτα εις άλλα νομοθετήματα, αλλά αναφέρεται κατά την αληθή αυτής έννοιαν, και εις ενώσεις προσώπων, αι οποίαι καθίστανται υπό της εννόμου τάξεως φορείς δικαιωμάτων και υποχρεώσεων επί ορισμένου κύκλου σχέσεων ή τομέως δραστηριοτήτων, ως είναι τα πολιτικά κόμματα, τα οποία προβλέπονται και κατοχυρούνται υπ' αυτού τούτου του Συντάγματος, το οποίον δια πλέγματος όλου διατάξεων απέβλεψεν εις την ύπαρξιν και δράσιν αυτών, αναγνωρίσαν εις αυτά ίδια δικαιώματα και υποχρεώσεις⁶⁰».

στ. Με αυτή την παραδοχή της Ολομέλειας ΣτΕ, η νομολογία έκανε ένα μεγάλο μεν, πλην «μετέωρο», βήμα προς την ορθή κατεύθυνση, ενώ σε πιο στέρεο έδαφος

55. ΤοΣ 5 (1979) σελ. 615 β' στήλη.

56. ΤοΣ 5 (1979) σελ. 615.

57. «Η πρόθεση αυτή (σημ.: αποφυγής πάσης παρεμβάσεως στην ελευθερία των κομμάτων) του Συντακτικού νομοθέτη φωτίζει την ερμηνεία των άρθρων του Συντάγματος και, επομένως, και των λοιπών διατάξεων των νόμων σχετικά με τα κόμματα» (ΤοΣ 5, 1979, σελ. 613 α' στήλη. Βλ. και σελ. 612).

58. «Ενσυνείδητα όμως το Σ και οι νόμοι απέχουν από περισσότερη ρύθμιση για την οργάνωση και τη δράση των κομμάτων, τονίζοντας την ελευθερία τους» (ΤοΣ 5, 1979, σελ. 615 α' στήλη. Πρβλ. και τις σχετικές σκέψεις της πλειοψηφίας στην απόφαση ΣτΕ 2145/79: «εκ των εν τη αναθεωρητική Βουλή συζητήσεων επί του σχεδίου του νυν άρθρου 29 του Συντάγματος προκύπτει σαφής και έντονος πρόθεσις αποφυγής θεσπίσεως κανόνων ρυθμιζόντων την εμφάνισιν, οργάνωσιν και λειτουργίαν των κομμάτων ίνα αποφευχθεί πάσα επέμβασις εις την ελευθερίαν των», ΤοΣ 5 σελ. 603 α' στήλη).

59. ΟλομΣτΕ 4037/1979 ΤοΣ 5 (1979) σελ. 626 επ.

60. ΤοΣ 5 (1979) σελ. 627 β' στήλη.

βάδισε η εκτεθείσα τοποθέτηση του *Κ. Κακούρη* που δεν θεμελίωσε μεν δογματικά⁶¹, από πρακτικής όμως πλευράς υπέδειξε κατ' αποτέλεσμα με ιδέες προωθημένες και τολμηρή σκέψη την κατεύθυνση προς την ενδεδειγμένη λύση, όπως αυτή προτείνεται εδώ αμέσως κατωτέρω.

III. Η ενδεδειγμένη λύση

α. Όπως ήδη αναφέρθηκε, τα πολιτικά κόμματα μέχρι πρό τινος, και συγκεκριμένα ως το έτος 2002, δεν είχαν χαρακτηριστεί από το νομοθέτη ως νομικά πρόσωπα, αλλά ήταν απλές ενώσεις προσώπων, στερούμενες αυτοτελούς προσωπικότητας.

Με το άρθρο 29 παρ. 6 του ν. 3023/2002⁶² φαίνεται να αναγορεύονται νομικά πρόσωπα τα κόμματα που καταθέτουν στον εισαγγελέα του Αρείου Πάγου ιδρυτική δήλωση και του γνωστοποιούν το όνομα, το έμβλημα και την έδρα του, υποβάλλοντας το καταστατικό ή την ιδρυτική διακήρυξη που υπογράφονται από 200 τουλάχιστον πολίτες,⁶³ σύμφωνα με τις παραγράφους 1 και 2 του ίδιου άρθρου.

β. Εντούτοις, η ανωτέρω διάταξη αφορά μόνο εκείνα τα κόμματα που μετέχουν

61. Υπό το πρίσμα αυτό εύλογα σχολιάστηκαν κριτικά (από τον *Χ. Κεφάλαι*, π. ΕλΔ 22 σελ. 331 σημ. 58) τόσο η ανωτέρω απόφαση, όσο και οι θέσεις του *Κ. Κακούρη* ως εξής: «η αντίληψη πως τα πολιτικά κόμματα ... ορίζονται υποκείμενα ορισμένων δημοσίου δικαίου δικαιωμάτων και υποχρεώσεων ή η αναγνώριση σ' αυτά ίδιων δικαιωμάτων ... τελικά αποφεύγει να οριοθετήσει την νομική τους ύπαρξη και πάντως δεν εκφοράζει με σαφήνεια τη νομική τους θέση ... έτσι ώστε να ανταποκρίνονται στις νομικές συναλλαγές με δική τους ευθύνη».

62. Βλ. το κείμενό του παραπάνω, στην παρ. 13α.

63. Αναγόμενες σε προβληματισμό συνταγματικής τάξεως που εξέρχεται των ορίων του αντικειμένου ταύτης της μελέτης, δεν θα μάς απασχολήσουν πέραν της απλής μνείας τους οι εξής εύστοχες παρατηρήσεις στην Έκθεση της Επιστημονικής Υπηρεσίας της Βουλής του εισηγητή *Στ. Κουτσομπίνα*: Το ατομικό δικαίωμα ίδρύσεως πολιτικού κόμματος (Σ. 29.1) κατοχυρώνεται «χωρίς εκ του Συντάγματος αριθμητικό περιορισμό και χωρίς ιδιαίτερο νομικό τύπο». Σε ό,τι αφορά λοιπόν, πρώτον τον αριθμητικό περιορισμό, η πρόβλεψη 200 πολιτών (το σχέδιο νόμου προέβλεπε 500) ως minimum συνιδρυτών κόμματος ενδεχομένως «θίγει τον πυρήνα του εν λόγω ατομικού δικαιώματος, πολλώ μάλλον εν όψει της νέας διάταξης του άρθρου 25.1 εδ. δ' του Συντάγματος, κατά την οποία οι περιορισμοί των ατομικών δικαιωμάτων πρέπει να προβλέπονται είτε απ' ευθείας από το Σύνταγμα είτε από το νόμο, εφόσον υπάρχει επιφύλαξη υπέρ αυτού ... Το άρθρο 29.1 του Σ που εγκαθιδρύει το ατομικό δικαίωμα ίδρυσης πολιτικών κομμάτων δεν περιέχει ούτε περιορισμό ούτε επιφύλαξη υπέρ του νόμου». Σε ό,τι αφορά, δεύτερον, τη μη πρόβλεψη από αυτή τη Συνταγματική διάταξη κανενός ιδιαίτερου νομικού τύπου, παρατηρήθηκε ότι η αντίστοιχη δήλωση στον Εισαγγελέα ΑΠ που προέβλεπε και το (καταργηθέν από το ν. 3023/2002) ν.δ. 59/1974 «δεν ήταν στοιχείο αναγκαίο για να θεωρηθεί νομικά ένα πολιτικό κόμμα ως ιδρυθέν». Σχετικώς είναι αξιοσημείωτη η άρνηση του ΕΚΚΕ να υποβάλει τέτοια δήλωση στις εκλογές της 17.11.1974, που ήγειρε το ζήτημα αν μπορεί να υπάρξουν συνέπειες σε βάρος κόμματος για μη συμμόρφωσή του σε διαδικασία που ορίζει διάταξη του κοινού νομοθέτη (βλ. *Χρ. Κεφάλαι*, π. σελ. 326 σημ. 30), με προσήκουσα απάντηση μάλλον αρνητική.

στις εκλογές⁶⁴ ή και τυγχάνουν κρατικής επιχορηγήσεως. Εξάλλου, η ορθή ερμηνεία αυτής της διατάξεως άγει στην παραδοχή, ότι κατ' ουσίαν απλώς αναγνωρίζεται ικανότητα δικαίου και νομικής δράσεως στα πολιτικά κόμματα που καταλαμβάνονται από αυτήν, δίχως αναγωγή τους κατά κυριολεξία σε νομικά πρόσωπα (παρά το γράμμα του νόμου, όπως εξηγείται παρακάτω, υπό ΙΙΙ δ). Συνεπώς, σε κάθε περίπτωση τα λοιπά κόμματα, κατά την άποψη δε που υποστηρίζεται εδώ, όλα, συνιστούν μορφώματα στερούμενα νομικής προσωπικότητας, στα οποία ωστόσο ο νομοθέτης απονέμει ορισμένα δικαιώματα και τους επιβάλλει συγκεκριμένες υποχρεώσεις, ανάγοντάς τα έτσι (ως φορείς δικαιωμάτων και υποχρεώσεων) ουσιαστικά σε υποκείμενα του δικαίου, προσδίδοντάς τους επίσης εμμέσως μεν πλην αφεύκτως και ικανότητα δικαιοπρακτική ή νομικής δράσεως⁶⁵.

Συγκεκριμένα, τα κόμματα είναι δικαιούχοι οικονομικής ενισχύσεως από το κράτος⁶⁶, έχουν την ικανότητα να κληρονομούν εκ διαθήκης⁶⁷ και την υποχρέωση να δημοσιεύουν ισολογισμό εσόδων και εξόδων⁶⁸, όπου μεταξύ άλλων περιλαμβάνουν και αυτά που προέρχονται «από δάνεια ή δωρεές» που βεβαίως, ως συμβάσεις, προϋποθέτουν τη σύμπραξη (με δικαιοπρακτική δήλωση αποδοχής) του κόμματος, πράγμα που με τη σειρά του προϋποθέτει αναγκαίως δικαιοπρακτική ικανότητα. Άλλωστε, αξιοποιώντας χρήματα είτε της κρατικής ενισχύσεως είτε άλλων πηγών, το κόμμα μπορεί να δρα νομικά στο δικό του όνομα και για ίδιο λογαριασμό στις τρέχουσες συναλλαγές του, όπως λ.χ. για την παραγγελία εκλογικού υλικού, τη μίσθωση γραφείων ή και την αγορά ακινήτων για τη στέγασή τους, την πρόσληψη εργαζομένων ή άλλο σκοπό που αρμόζει στην κατά το σύνταγμα δραστηριότητά του, καθιστάμενο με τη νομική δράση του ασφαλώς αυτό το ίδιο δικαιούχος ή οφειλέτης, όχι τα κατ' ιδίαν μέλη του.

γ. Ευλόγως προβληματίσαν τη θεωρία και τη νομολογία, όπως αναφέρθηκε (παραπάνω Ι και ΙΙ) οι διαπιστώσεις αυτές που, σε συνδυασμό με την αξιοπρόσεχτη επισήμανση της αυτοτέλειας του πολιτικού κόμματος ως διακριτής οντότητας (όνομα, έμβλημα, εσωτερική οργάνωση, όργανα εκπροσωπήσεως κ.λπ.), οδήγησαν στην παραδοχή ικανότητας δικαίου και διαδίκου.

Η περαιτέρω όμως παραδοχή μέρους της νομολογίας και της θεωρίας ότι (ως αναγκαίο μάλιστα επακόλουθο της ικανότητας δικαίου) τα πολιτικά κόμματα

64. Περί του ότι το πολιτικό κόμμα μπορεί να εμφανίζεται με το έμβλημα και το όνομά του όχι μόνο στις εκλογές, αλλά και σαν οργανισμός που δρα έξω από αυτές τις διαδικασίες, βλ. ΔιοικΠρΑθ 5376/1979 αδημ., πηγή: *Χρ. Κεφάλαια*, π. σελ. 327 σημ. 38.

65. Για τον όρο αυτό και την έννοια που του αποδίδεται βλ. *Ελ. Καστήριση*, Η κοινοπραξία (ικανότητα δικαίου και «νομικής δράσεως») σε *Digesta 2009* σελ. 27 επ. παρ. ΙΙΙ 1β και 2α.

66. Άρθρο 29 παρ. 2 του Συντάγματος.

67. Άρθρο 25 παρ. 1 ν.δ. 118/1973 όπως τροποπ. με το άρθρο 15 ν. 1443/1984.

68. Άρθρο 4 παρ. 3 ν. 1443/1984.

ανάγονται σε νομικά πρόσωπα, δικαιολογεί επιφυλάξεις. Στη θέση αυτή υποκρύπτεται ως, εκ πρώτης όψεως εύλογη, αφετηρία η παραδοσιακή κατανόηση ως ταυτόσημων των όρων «προσωπικότητα» και «ικανότητα δικαίου», ώστε η αναγνώριση της δεύτερης να «περνά» αναγκαιώς από την ύπαρξη και της πρώτης.

δ. Πλησιέστερη όμως στις επιλογές του νομοθέτη για τα πολιτικά κόμματα (πριν και μετά το ν. 3023/2002) θα ήταν η ερμηνευτική αντιμετώπιση του ζητήματος από το ένα μέρος (υπό το πρίσμα δηλαδή της αρχικής νομοθετικής σιωπής)⁶⁹ με επανεξέταση της σχέσεως, κατά το εννοιολογικό τους πλάτος, των όρων «προσωπικότητα» και «ικανότητα δικαίου» και με τη διαφοροποίησή τους⁷⁰ στο μέτρο που μπορεί κατ' εξαίρεση να επιφυλάσσεται και σε ορισμένα μορφώματα, μη πρόσωπα, η ικανότητα δικαίου (και νομικής δράσεως) στις περιπτώσεις και στην έκταση που εκάστοτε παρίσταται ως αναγκαία για την επίτευξη του επιδιωκόμενου νομοθετικού σκοπού και που εν προκειμένω συνίσταται στην «εκπλήρωση της συνταγματικής αποστολής» των πολιτικών κομμάτων. Κάτι που ξεκάθαρα, από το άλλο μέρος (υπό το φως δηλαδή της σχετικά πρόσφατης νομοθετικής ρυθμίσεως) προκύπτει από τη διακήρυξη του ν. 3023/2002⁷¹ και που παράλληλα, κατ' αντίστροφη φορά, διαδηλώνει όχι την κατά κυριολεξία (παρά το γράμμα του νόμου) πρόσδοση νομικής προσωπικότητας στο πολιτικό κόμμα, αλλά την αναγνώριση σ' αυτό ικανότητας δικαίου και δη στην έκταση που υποδηλώνει η αναγωγή στον επιδιωκόμενο νομοθετικό σκοπό, δηλαδή εδώ στην εκπλήρωση της συνταγματικής αποστολής του κόμματος.

Εν κατακλείδι, υπό εκατέρω των εκδοχών για τη νομική του φύση (πρόσωπο, μη πρόσωπο) πριν και μετά το ν. 3023/2002 το πολιτικό κόμμα έχει στο χώρο του ιδιωτικού δικαίου τόση ικανότητα δικαίου, διαδίκου και νομικής δράσεως, όση του επιτρέπει την απρόσκοπτη εκπλήρωση της αποστολής του, όπως: να καθίσταται δικαιούχος ιδιωτικών χορηγιών - δωρεών ή της κρατικής ενισχύσεως (να εισπράττει χρήματα και να τα διαχειρίζεται ιδίω ονόματι), να μισθώνει ή αγοράζει ακίνητα για γραφεία, να προσλαμβάνει προσωπικό, να παραγγέλλει εκλογικό υλικό, να κληρονομεί εκ διαθήκης, να δραστηριοποιείται ως επιχείρηση εκδοτική για την προώθηση της πολιτικής του ιδεολογίας με βιβλία, εφημερίες ή περιοδικά, να φορολογείται ως αυτοτελές φορολογικό υποκείμενο κ.λπ. και, ως διάδικος, να

69. Που μεταχειρίστηκε μεν τα κόμματα αναμφίβολα ως υποκείμενα ορισμένων εννόμων σχέσεων (δικαιωμάτων - υποχρεώσεων), πλην όμως δίχως να τα αναγορεύει ρητά σε νομικά πρόσωπα.

70. Όπως προτάθηκε ήδη σε άλλη θέση (βλ. *Κ. Παναγόπουλο*, «Οιονεί» νομικά πρόσωπα, σε *Digesta 2009* σελ. 11 επ. = *Liber amicorum Φ. Δωρή 2009* σελ. 631 επ.).

71. Βλ. τη διατύπωση του άρθρου 29 παρ. 6 παραπάνω στην παρ.1 3α. *Πρβλ.* και την Έκθεση της Επιστημονικής Υπηρεσίας της Βουλής, Εισηγ. Στ. *Κουτσομπίνας*, που αναρωτιέται: «η νομική προσωπικότητα αναγνωρίζεται μόνο στο μέτρο που εξυπηρετεί την εκπλήρωση της εν λόγω αποστολής (και συνεπώς για μια δραστηριότητα που δεν συναρτάται άμεσα με την αποστολή αυτή, το πολιτικό κόμμα δεν έχει νομική προσωπικότητα); ή ...».

διεξάγει δίκες για όλα αυτά. Προς άσκηση άλλων, ιδίως επιχειρηματικών, δραστηριοτήτων θα είναι ικανό το πολιτικό κόμμα, μόνο εφόσον αυτές μπορεί να θεωρηθεί ότι υπηρετούν την εκπλήρωση της συνταγματικής του αποστολής⁷².

72. Έτσι ήδη Κ. Παναγόπουλος, Digesta 2009 σελ. 15 επ. = Liber amicorum Φ. Δωρή 2009 σελ. 635 επ. Πρβλ. και τη γνωμάτευση, κατά πλειοψηφία, του Γ' Τμήματος ΝΣΚ (π. σημ. 33), που με τη σκέψη ότι η (κατ' αυτό) ιδιότητα sui generis νομική προσωπικότητα των πολιτικών κομμάτων «είναι αποκλειστικώς συνυφασμένη με την εκπλήρωση της συνταγματικής τους αποστολής», τα εξαιρεί από την απαγόρευση χρηματοδοτήσεως νομαρχιακών – δημοτικών εκλογικών συνδυασμών, η οποία ανφέρεται μεταξύ άλλων και στα νομικά πρόσωπα ιδιωτικού δικαίου, εν γένει. Αντίθετος (τασσόμενος με τη μειοψηφία ΝΣΚ) ο Κλ. Ρούσσος, π. στη σημ. 32, που θεωρεί ότι πλέον (μετά το ν. 3023/02) το πολιτικό κόμμα είναι ν.π.ι.δ. όπως όλα τα άλλα.